

"האם יש ברצונו וביכולתו להקים תנועה בצפון אפריקה או שצפון אפריקה זו איזו מושבה נידחת". (אלפרד ללוש)

הכשרה, הקצאת שליחים ומאבקים פוליטיים במגרב¹

מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית כלפי יהדות המגרב התבטאה בהיבטים נוספים הקשורים להכשרה, הקצאת השליחים ולמאבקים פוליטיים בין תנועות ארץ ישראליות ששליחיהן פעלו במגרב. הכשרה חלוצית הייתה ליבת הציונות וחסרונה במגרב 'השפיע' על מדיניות העלייה של הסוכנות היהודית מצפון אפריקה. האידאולוגיה הציונות עמדה על שלושה עיקרים: השפה העברית, ההכשרה הפיזית והגשמה בעלייה. ללא שליחים ההכשרות בצפון אפריקה היו יותר עיוניות מעבודת כפיים. וכך נוצר מלכוד – אם אין שליחים אין הכשרה רלוונטית לפי עיקרי הציונות – אם אין הכשרה לא תתקיים הגשמה – עלייה. המלכוד הזה היווה מכשול מבני שהקשה על פעילות התנועות המקומיות במגרב. בנוסף, תנועות הנוער הציוניות במגרב נסחפו למערבולת הפוליטית שאפיינה את פעילות שליחי התנועות הארץ ישראליות במגרב ובלוב.

הכשרה: גרעיני ההכשרה שהופעלו ביזמת הקהילה המקומית היו מקור גאווה לקהילות. עם זאת, לא היו אלה הכשרות לפי התקן הציוני ובעיקר חסר בהן המרכיב החקלאי האינטנסיבי. בנוסף לקשייה של הקהילה המקומית לקיים פעילות הכשרה ולהתמודד עם הכשרות שלא תמיד פעלו על פי הנורמות המסורתיות-דתיות שלה היה עליהן להתמודד עם מחסור במשאבים מתאימים ומספיקים.² גרעיני הכשרה הוקמו ביזמה מקומית ובסיוע שליחי 'הקיבוץ המאוחד' כדוגמת הגרעין הצפון אפריקאי שנקלט בקיבוץ בית השיטה/בית אורן.³ גרעינים הוקמו גם בסיוע שליחי תנועת 'הפוחמ"ז', 'תורה ועבודה' ו'בח"ד', לקיבוצים שדה אליהו, בארות יצחק ויבנה שעלו לפלשתינה-א"י לפני תחילת ההעפלה הממוסדת מצפון אפריקה.

בטריפולי, 'קבוצת בן יהודה', יזמה הכשרה שפעלה כשלוש שנים לפי תקנון והשתדלה לנהל אורח חיים דתי וציוני.⁴ אחת ההכשרות, שפעלה למעלה משבע שנים, התקיימה בג'רבה ביזמת הרב משה פרגיון, בראשות הרב וזיפה הכהן ובתו מרים ובתמיכת מרדכי כהן וחי"ט יוסף. הכשרה זו עברה ממקום למקום ובמשך השנים השתתפו בה כ-200 פעילים גברים בלבד. ההכשרה פעלה לפי תקנון וסדר יום ודיברו בה בעיקר בעברית.⁵ הדרת הנשים מההכשרה נבעה מהנורמות המסורתיות של הקהילה הטריפוליטאית שחייבו הפרדה בין צעירים לצעירות. גם מדיווחו של השליח אפרים פרידמן, ניתן להתרשם, שהקהילה היהודית ניסתה להכשיל מסיבות דומות הכשרה עירונית בעיר תוניס, מפני ש"אינה בהתאם למסורת המקובלת במקום, היא עשויה לחנך לקראת חופשיות ופריקת הדת".⁶

יוסף גויטע ואליהו עזריה פרשו מהתנועה המסורתית-דתית 'בן יהודה' שפעלה באותה עת בהנחיית נפתלי בר-גיורא, השליח משדה אליהו – הקיבוץ הדתי, וארגנו הכשרה עירונית בתוניס בהשפעת תנועת 'צעירי ציון' בחסות 'הקיבוץ המאוחד' כגרעין חילוני כדי להצטרף לקיבוץ שדה נחום.⁷ המאמר 'בהכשרה', שפורסם בירחון 'חיינו', בטריפולי, תיאר את ההכשרה הראשונה של 11 בני נוער מ'החלוץ' כצעד ראשון לקראת הגשמת חיי עבודה ובניין ארץ ישראל:

1 המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון 2019
2 אי"ט 12/38/10-2. התכתבות עם משה קליגר מהקיבוץ המאוחד". (מרץ, 1947).
3 אצ"מ S6/3848. פנייה של הגרעין הצפון אפריקאי לחבר דובקין בדבר רישיונות עלייה. (17.6.45).
4 אצ"מ S32/123. מאת יוסף מימון המועצה העליונה שליד 'בן-יהודה' אל מזכירות הקיבוץ הדתי. (21.1.47); גויטע. קטעים מיומן ההכשרה בטריפולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות, 1948). עמ' 131-190.
5 אברמסקי-בלוי. ההכשרה הציונית בג'רבה. עמ' 475-493.
6 את"ה 14/4. דווח של פרידמן אפרים למחלקה לענייני החלוץ של הוועד הפועל של ההסתדרות. (7.3.47).
7 ישי, ארנון. 'תנועת הנוער'. עמ' 269.

החברים עובדים במרץ ובהתלהבות יוצאת מהכלל ובכל רגע נזכרים בארץ ישראל ומשוחחים על זה שעות רבות. הם מצפצפים על כל המכשולים, לחוס השמש לא שמים לב, לכאבי הידיים והגב לא רואים בכלל, זולתי אחדים שכוחם לא די לעבודה, ואקווה שבמשך הזמן יתרגלו לעבודה ויצפצפו על כל המכשולים.⁸ אפשר היה ליחס תיאור זה, של ההכשרה במגרב לחלוצים מימי העליות השנייה ושלישית שעבדו בהתלהבות והתעלמו מפגעי מזג האוויר בפלשתינה-א"י.

תנועת 'הפוחמ"ז' הפעילה הכשרות במסגרת המדור הדתי במחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, פרסמה ידיעה, בעלונה הפנימי 'ידיעות המזכירות', על הכשרות 'בח"ד' בצרפת ודיווחה שכול הסידורים הפורמליים להעברת עשרות חברים מתוניס, ג'רבה ומרוקו להכשרה בצרפת בוצעו.⁹ במכתב לתנועת בח"ד במרוקו דווח על הצלחה בהעברת מעפילים מקיבוץ 'בית השיטה' [קיבוץ של תנועת העבודה, ב.ד.] ל'בארות יצחקי' [קיבוץ של התנועה הדתית] שהצטרפו גרעין חדש שהגיע להכשרה בצרפת.¹⁰ באפריל 1947 "נפתחה נקודת הכשרה בבבאס-אלפאס כ-130 ק"מ ממאראסיל עם 10 חברים מתוניס" חלקם היו יועדים לגרעין ה'שחר'.¹¹ קבוצה נוספת של 20 ממעפילי 'לנגב' ו'המעפיל האלמוני' ממרוקו ומתוניס השתתפו בהכשרת 'בח"ד' ב'קומפ דה פיז'ול' בדרום צרפת.¹² ניתן להניח שההכשרה בצרפת אפשרה שליטה מלאה על 'חינוכם מחדש' של הצפון אפריקאים. למרות שהם היו חלוצים הם לא הוצגו כך ולא זכו לתואר הנכסף. בישיבת מזכירות 'בח"ד' נמסר שהכשרה חדשה נפתחה ליד פריס בהשתתפות 35 חברים מתוניס, ובהכשרה ליד מרסיי השתתפו 30 חברים רובם ממרוקו.¹³ פעילות זו התבצעה במקביל לניסיונות העפלה מצפון אפריקה בחסות המוסד לעלייה ב' ולא ברור אם היה תיאום בין המדור הדתי בסוכנות היהודית לשליחי המוסד לעלייה ב' שפעלו בצפון אפריקה באותה תקופה. אפשר לשער שהייתה תחרות סמויה בין שני הגופים בסוכנות היהודית, המדור הדתי ומחלקת העלייה, שלא תרמה להבנה ולתקשורת שוטפת ביניהן.

בעלון 'ידיעות יבנה' ניתח משה תשבי את יעילות ההכשרה ב'בח"ד' על בסיס ארבע שנות ניסיון שהצטבר בהכשרות בדרום צרפת בהן השתתפו להערכתו מאות צפון אפריקאים אך רק מעטים מהם נקלטו ונשארו בקיבוצים הדתיים. בין הגורמים לכישלון זה היו: חסרונה של תנועת נוער בארצות המוצא, מחסור בשליחים בארצות צפון אפריקה וחומר אנושי. צפון אפריקאים לא התאימו מהבחינה התרבותית, הדתית והחברתית לדגם החלוץ הדתי.¹⁴ שני מרואיינים ששהו בהכשרת 'בח"ד', ב'קומפ דה פיז'ול', העידו שההכשרה הייתה חקלאית אינטנסיבית מאד ונמשכה כשלושה חודשים. אבל המשתתפים לא נהגו על פי הכללים. דהיינו, לא הקפידו על נורמות דתיות. עם הגירוש לקפריסין רוב חברי הקבוצה פרשו מבח"ד ועברו לתנועת 'דרור הבונים'.¹⁵ מרדכי כהן, מתנועת 'תורה ועבודה' בתוניס, טען שהתנועה הפעילה הכשרה בצרפת והשתתפו בה הרבה צעירים מ'בני עקיבא' אך רק אחוז קטן מאוד נקלט בקיבוצים דתיים. חברי גרעין 'בח"ד' שיצאו

⁸ אצ"מ DD1/7853. קבוצת בן-יהודה ירחון 'חיינו' דפוס תשובה, טריפולי. תמוז, תש"ד. עמ' 4.

⁹ אק"ד 48-283. 'ידיעות המזכירות' של הפוחמ"ז. (4.7.47). עמ' 3.

¹⁰ אק"ד 59-368 מכתב לחברי תנועתנו יוצאי מרוקו בצרפת. (4.8.46).

¹¹ אצ"ד 00021/100/007 איגרת ו' לשליח ולפעיל. (22.4.47).

¹² ראיונות אישיים עם יוסי עקריש (26.2.15), אמנון בן שושן (22.7.13; 28.2.15) וראיון משותף עם שניהם (25.9.15); הכשרה בקמפי' דה פיז'ול עם חבריהם לספינות 'לנגב' ו'המעפיל האלמוני'. זרעים, גיליון ז'-ח' שנה כ"ו, ניסן-אייר תש"ז. עמ' 8-9.

¹³ אצ"ד 00056/100/008. סיכום ישיבה של מזכירות בח"ד. (18.9.47).

¹⁴ 'ידיעות יבנה', גיליון 8 (172). כ"ז טבת, תש"ז.

¹⁵ ראיונות אישיים עם אמנון בן שושן, מ'לנגב', קיבוץ מעגן. (2015/2013). ויוסף עקריש מ'המעפיל האלמוני'. (2015).

מתוניס וממרוקו אחרי הכשרתם בצרפת והעפילו לפלשתינה-א"י הצטרפו לתנועות שלא היה להם קשר למסורת בה צמחו.¹⁶

נושא תקצוב ההכשרות היה קריטי להכנת העולים לצורכי התיישבות בפלשתינה-א"י. יכולת הניטור של הסוכנות היהודית "בשלט רחוק" – מארץ ישראל לתוניס – הייתה מורכבת, מוגבלת ומסורבלת. משה יונג הודיע למדור הדתי שתקציב להכשרה בג'רבה לאהגיע ליעדו מפני שד"ר ליאופולד ברטוואס, האחראי על המשרד הארץ ישראלי בתוניס, "מסרב לתמוך בחוות ההכשרה בג'רבה".¹⁷ עם קבלת תלונתו של יונג דרש אברהם זילברברג, מזכיר מחלקת העלייה, לקבל הסבר מד"ר ברטוואס מדוע ההכשרה בג'רבה לא קיבלה את התמיכה הכספית.¹⁸ ד"ר ברטוואס השיב [...] "שלאחר חקירה שערכתי לא יכולתי לקבוע את קיומה של קבוצת הכשרה. למעשה, קבוצה של צעירים הגיעה לחווה להשתעשע מדי יום ראשון ולאחר מספר שעות פרשו."¹⁹ ד"ר ברטוואס לא ביקר בחווה והסתמך על דיווח שקיבל מיד שנייה. יתכן וסירובו נבע מכך שזו הייתה חווה של רוויזיוניסטים. במקרה אחר, יוסף סרוסי, מראשי קהילת טריפולי, התלונן שחוות ההכשרה שלהם הותקפה ונשדדה ולכן לא הצליחו להמשיך בפעילות, אך הם התכוונו "להקים חוות הכשרה ליד הים שתעסוק גם בדייק ותוכל להכיל 500 חלוצים".²⁰ לא ברור אם סרוסי קיבל סיוע מהמדור הדתי. גם הגרעין של תנועת 'צעירי ציון' שהוכשר בריווט, אלג'יר לא זכה בתקציבים אבל הסוכנות היהודית בכול זאת דרשה מהגרעין להעביר דיווח מפורט על פעילות ההכשרה למחלקת העלייה והארגון שלה.²¹

חברי הגרעין בקבוצת יבנה קיבלו מכתב מחבריהם (גד עסיס, מאיר ביתאן, יוסף כהן, כמוס חדאד ומיכאל מההכשרה בג'רבה, ומפצירים בהם להתמיד ולמלא בתוכן את פעילותם כי היא טובה יותר מהנאמר בעיתונים ובספרים.²² משה פרז'ון מזכיר תנועת 'עטרת ציון' הודיע ל'ברית העולמית- תורה ועבודה' על הקמת התנועה "שמטרתה לעבודת החקלאות ולהכשיר עצמם לעלייה' הוא הוסיף [...] שזו קבוצה דתית שכל סדר העבודה שלה על פי הדת וההלכה. חי כהן הודיע ל'ברית העולמית צעירי החלוץ' של הפוהמ"ז ביקש סרטיפיקטים עבור שני חברים בהכשרה עם ילדים (משה פרז'ון וחיים כהן).²³ וזיפה כהן, ממנהיגי תנועת 'עטרת ציון' בג'רבה, כתב למחלקה לענייני נוער של המדור הדתי לגבי תקצוב ההכשרה. בין היתר ציין שיש אפשרות להרחיב את ההכשרה והוסיף ש"שבעה חברים מהכשרתנו נסעו להכשרה בצרפת בהתאם לפקודה שנמסרה לצירנו בבאזל [הקונגרס הציוני ה - כ"ב שהתקיים ב- 1946 בבאזל, ב.ד] וכבר חברים אחרים תופסים מקומם".²⁴ הוא פנה שוב למדור הדתי וביקש סיוע בתקצוב ההכשרה למרות שכבר העביר תשובה מפורטת על מצב ההכשרה החומרי והפעילות הרעיונית. אך הסוכנות היהודית ביקשה ממנו לבחון אם יש אפשרות להרחיב הפעולה גם לכפרים סמוכים. על אפשרות זו

¹⁶ אי"ט 16-12/29/18. ראיון עם מרדכי כהן, תורה ועבודה בתוניס. (12.1.84).

¹⁷ אצ"מ S6/2298. מאת משה יונג למשה שפירא. (21.3.47).

¹⁸ אצ"מ S6/2298. מאת אברהם זילברברג, מזכיר המחלקה לעלייה לד"ר ליאופולד ברטוואס, מנהל המשרד הא"י בתוניס. (מאי, 47).

¹⁹ אצ"מ S6/3132. מאת ד"ר ליאופולד ברטוואס בתוניס אל מחלקת העלייה, הסוכנות היהודית. (16.12.45). אמנם מדובר בחווה של רוויזיוניסטים, כפי שכתב אברהם זילברברג בהערה על המכתב. השליטה מרחוק התאפשרה באמצעות עושה דברה של הסוכנות היהודית. היו שם שליחים של הסוכנות ומשום מה הסוכנות היהודית לא פנתה אליהם.

²⁰ אצ"מ S32/123. מאת י. סרוסי למדור הדתי בסוכנות היהודית. (5.4.46 ; 2.4.46).

²¹ אי"ט 2-12/38/10. התכתבות עם משה קליגר מ'הקיבוץ המאוחד'. (מרץ, 1947).

²² אצ"ד 315/200/0073; אצ"ד 315/200/017 מכתב מג'רבה לגרעין יבנה. (10.3.46).

²³ אצ"ד 315/200/007 פנייתם ו של משה פרז'ון מזכיר 'עטרת ציון' ל'ברית עולמית תורה ועבודה. (ה' בניסן

תש"ה); פנייה של חי כהן ל'ברית העולמית של צעירי החלוץ והפוהמ"ז. (19.12.45).

²⁴ אצ"מ S6/2298. מאת וזיפה כהן למדור הדתי בסוכנות היהודית. (12.5.47).

הוא כבר השיב במכתבו הקודם. וזיפה כתב בשלישית "אנו בטוחים שגם מצדכם ערים מהם התועלות שתצמחנה מעבודתנו החלוצית בארץ הזאת שנשארה בה סו"ס [סוף סוף, ב.ד.] הכשרה אחת ולא להזניח גם הפינה הנידחה הזו".²⁵ גם לגבי הקצאת משאבים להכשרה זו לא נמצא סימוכין. אביגדור קלאגסבאלד, המזכיר הראשי של 'בח"ד' צרפת, התלונן למשה שפירא, מהמדור הדתי במחלקת העלייה בירושלים, שחלקו של 'הפיהמ"ז' בהכשרות 'בח"ד' בצרפת שהשתתפו בהן גם צפון אפריקאים טרם הועבר ושהסיוע של הגיוינט להכשרות 'בני עקיבא' בצרפת הוקטן בהדרגה.²⁶ מצוקה תקציבית העיקה על הכשרות 'בח"ד' בצפון אפריקה ובצרפת כאחד. השליטה על התקציבים הייתה מרוכזת בידי הסוכנות היהודית שניהלה את היישוב המאורגן וזו כנראה, לא מצאה לנכון לאפשר למתחרה, 'בח"ד', להצליח בהכשרת עולים מצפון אפריקה.

אירוע יחודי קרה בקיבוץ שדה אליהו של 'הפיהמ"ז' לגבי הצטרפות גרעין נוסף שהוכשר בטרופולי לקיבוץ בשנת 1947. שדה אליהו קלט גרעין 'ביכורים' מטריפולי ראשון בשנת 1945. אסיפת הקיבוץ החליטה לפזר את הגרעין החדש בקיבוצים דתיים אחרים בעמק הירדן למרות שהגרעין החדש לשדה אליהו הוכשר בידי אותה תנועה ציונית 'תורה ועבודה' בטרופולי כמו הגרעין הוותיק שנקלט בקיבוץ ועמד בדרישות ההכשרה -- תנאי העבודה ושמירת מצוות. אם לא כן לא היה מתקבל כגרעין לקיבוץ שדה אליהו. יוסף מימון, ממנהיגי תנועת 'בן יהודה' בטרופולי, ביקר בחריפות את החלטת מזכירות הקיבוץ והתריע בפני מזכירות הקיבוץ הדתי על האפליה שחוו חבריו מלוב. מימון טען ש"מפעל ההתיישבות הדתית אינה מונופול של מפלגה או משפחה" [...] ושהם זכאים לאותו יחס שיהודי אירופה קיבלו מהתנועה הקיבוצית הדתית". בתשובה משה פרידמן, מהמדור הדתי, טען שהגרעין החדש לא עמד בתנאי ההכשרה בקיבוץ שדה אליהו – עבודת כפיים וגם לא מבחינה חברתית ודתית.²⁷ אבל, ממה נפשך, אם הגרעין החדש לא התאים לחיי קיבוץ דתי לא היה ראוי לפזרו בקיבוצים דתיים אחרים בעמק שהתמודדו עם אותם תנאים קשים. טענתו של מימון רמזה לאפליה כלפי חניכיו מצד תנועה דתית ציונית – 'הפיהמ"ז'. למעשה הקיבוץ הדתי לא סמך על ההכשרה החקלאית בלוב ולא על מידת שמירת המצוות של חברי הגרעין החדש. האירוע שפך אור גם על מדיניות העלייה והקליטה המפלה של 'הפיהמ"ז' כלפי צפון אפריקאים. אירוע זה שהגיע עד שולחנו של הראשון לציון הרב חיים עוזיאל נשאר ללא תגובתו.²⁸ בתחילת שנת 1948 פנה פרידמן לחיים ברלס, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית וביקש סיוע להכשרה. הוא נענה, כי "בגלל המצב החליטה ועדת התקציב של הוועד הפועל הציוני על קיצוצים בכל הסעיפים מפני הנחיצות להשתמש בכל פרוטה להוצאות שהזמן גרמו".²⁹ [ההוצאות שהזמן גרמן היו עלויות מלחמת השחרור שבדרך, ב.ד.]

גם אם התקיימה הכשרה בצפון אפריקה היא לא הניחה את דעתם של מקבלי ההחלטות במחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. כאשר ניסה השליח כלב קסטל לשכנע את פנחס לוביאנסקי [לבון] בחשיבות הפעולה בצפון אפריקה, הוא לא נענה. ללוביאנסקי היו הסתייגויות מהדיווח על הפעילות בתוניס, כי לא הוצגו בפניו הוכחות ברורות על הצלחות, למרות שהוצגה בפניו תמונה של צעירים שעבדו בחדווה בשדה.³⁰ ראוי לציין שגם להערכת השליחים ההכשרות

25 אצ"מ S6/2298. מאת וזיפה כהן, עטרת ציון, גרבה אל המדור הדתי. (יח' ניסן, תש"ז).

26 אצ"מ S6/2288. מאת מאביגדור קלאגסבאלד אל משה שפירא. (2.9.47).

27 אצ"מ S32/123. מאת יוסף מימון המועצה החלוצית העליונה שליד 'בן-יהודה' אל מזכירות הקיבוץ הדתי. (21.1.47); תשובתו של משה פרידמן מהקיבוץ הדתי ליוסף מימון. (מרץ, 1947).

28 א"מ. ח"י-886/3-886. מכתביהם של יוסף מימון ותשובתו של משה פרידמן לראשון לציון. (12.3.47).

29 אצ"מ S6/1985/1. פנית אפרים פרידמן לחיים ברלס (19.2.48) ותשובתו של ברלס (17.3.48).

30 קסטל. שליחותי באפריקה הצפונית. עמ' 345.

היו בוסריות ולא הגיעו "לדרגת תנועת נוער ממשית".³¹ דיווחם של הפעילים ז'קלין ורוברט על סמינר חינוך לעבודה ש"אנשי התנועה כאן, הם חומר מיוחד במינו יוצא מן הכלל, חלוצי ומוכן ורוצה לדעת ולעשות, כפופים למשמעת התנועה, ומוכנים לכל מעשה ופעולה במצות התנועה"³² לא שינה דבר. מצד אחד יש במגרב 'חומר אנושי' טוב להתיישבות ומצד שני הוא לא מתאים אפילו אם עבר הכשרה חלקית לתנועה סוציאליסטית או דתית.

שליחים לצפון אפריקה: הקצאת שליחים לגולה הייתה תהליך בירוקרטי מורכב שהחל בפניית הסוכנות היהודית למרכזי התנועות הקיבוציות שפנו למזכירות קיבוץ מסוים שהחליט לאשר או לא לאשר את מועמדות השליח. רק עם קבלת אישור הקיבוץ הוצב השליח בארץ היעד.³³ להחלטת הקיבוץ התלווה היבט כלכלי. כול שליח קיבל את שכרו מהסוכנות היהודית. בנוסף הקיבוץ קיבל סיוע כספי עבור משפחתו שנשארה מאחור. ומכאן שנאמנות השליחים לתנועה הייתה חזקה יותר ממחויבותם לסוכנות היהודית. עם זאת, בתהליך זה אין כדי להסביר את מדיניות הקצאת השליחים לארצות המגרב.

כבר בתחילת שנת 1943 מבקש דוד שאלתיאל לשלוח שליחים ולמרוקו ולאג'יר.³⁴ שלוש שנים לאחר מכן, בדיון על הקצאת השליחים לאחר מלחמת העולם השנייה, בישיבת ברית הארגונים הציוניים ['הברית'], פברואר 1946, נמסר דיווח על 163 שליחים שפעלו מטעם הסוכנות היהודית בגולה. ורק שליח אחד הוקצה לצפון אפריקה.³⁵ בדיון נוסף של 'הברית', בתחילת שנת 1947, דווח על פריסת השליחים לגולה, 98 פעלו במחנות העקורים ברחבי אירופה לא כולל 140 שליחים בפלוגות הסעד ואילו בצפון אפריקה פעל שליח אחד בלבד לעומת שבעה פעילים באנגליה ו-16 בארה"ב. אפשר להסביר את ההקצאה לשתי מדינות אלה מפני שהן היו מהתורמות הגדולות למפעל הציוני ואילו צפון אפריקה נתפסה כארץ גזירה. בישיבה של 'הברית', מאי 1947, הוצגה תכנית לפריסת 25 שליחים שלא הביאה כלל בחשבון את קהילות צפון אפריקה.³⁶ יש לציין שבתקופה זו פעלו באלג'יר השליחים אפרים פרידמן, כלב קסטל, חמל רפאל ויאני אבידוב³⁷ שהכשירו בקורס הגנה ברויגו, אלג'יר, פעילים צפון אפריקאים, נדיה כהן, רחל כהן מתוניס, אילן חגי'אג'י מאלג'יר, סאם אבוטבול ואלי אוחיון ממרוקו.³⁸ ניתן להניח, שהתיאום בין המוסד לעלייה ב' לבין הסוכנות היהודית לא היה סדיר וידיעה זו 'נעלמה' מדובקין. אולי מפני ששליחים אלה פעלו גם מטעם המוסד לעלייה ב'. גם הרב ש. קאפל דיווח שמשנת 1946 "היכתה בח"ד שורשים בארצות אפריקה הצפונית" אבל אין לה שליחים וקיימת 'סכנה' מטעם תנועת השומר הצעיר שהחלה לפעול במדינות" ומבקש שישלחו שליחים דוברי צרפתית" [מרוקו, אלג'יר ותוניס, ב.ד.].³⁹

³¹ את"ה 14/3. המוסד לעלייה ב' דוחי השליחים 'התאומים' יגאל כהן ואפרים פרידמן. (2.3.45).

³² אי"ט 2-12/38/10. מכתבם של ז'קלין ורוברט מאלג'יר (ללא שמות משפחה). (31.12.47).

³³ אי"ט 2-12/33/2. ב. איזנשטדט ממדור השליחים בסוכנות היהודית קיבל את אישורו של קיבוץ גבעת ברנר לשליחותו של כלב קסטל בולונוי לצפון אפריקה. (28.4.43).

³⁴ את"ה 14/1 דוחות מצפון אפריקה. מכתב מדוד שאלתיאל ל"זאב וחברים" (גם לפי ריבלין. זר לא יבין לא ניתן לזהות מיהו זאב ומיהם החברים) (1.2.1942).

³⁵ אי"ט 2-12/22/4. ישיבת ברית הארגונים החלוציים. (4.2.46).

³⁶ אי"ט 2-12/22/2. ישיבת ברית הארגונים החלוציים. (22.5.47).

³⁷ אי"ט 1/2831. תשלומים לשליחים בצפון אפריקה. (1944). לפי רשימה זו ניתן להבין את עומק הבעיה של המחסור בשליחים ושל חוסר התיאום בתוך הסוכנות היהודית ובינה לבין המוסד לעלייה ב'. בשנת 1944 הועברו משכורות לחמישה שליחים בתוניס ובאלג'יר – פרידמן וברטה אשתו, קסטל כלב (בולונוי), וישככר חימוביץ. בשנת 1945 הועברו משכורות לארבעה שליחים שם.

³⁸ את"ה 14/1. דוח של אפרים פרידמן בעניין הסכם התנועה האחידה. (28.12.43).

³⁹ אצ"ד 239/200/007 דיווח של הרב ש. קאפל. (9.6.48).

תלונות על מחסור בשליחים הגיעו ישירות מצפון אפריקה. אפרים פרידמן, מהשליחים הראשונים לצפון אפריקה, הביע חשש שהמחסור בשליחים יגרום שכל העבודה שנעשתה בצפון אפריקה "תלך לעזאזל". בדיווחיו חזר על ביקורתו [...] ש"חטא בל יכופר הוא שאין שליחים", בעיקר לאור נאומה של נדיה כהן בוועידת 'דרור' העולמית, במאי 1947, בו הצהירה ש'צעירי ציון' תהפוך לתנועה מגשימה ותתאחד עם תנועת 'דרור'. כלומר תהליך הקואופטציה הפוליטי הצליח ושתה התנועות התאחדו. גם אחרי הפלגת שתי הספינות 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון', המשיך פרידמן לכתוב על המחסור בשליחים [...] "אם לא ישלחו לפחות 5 שליחים מיד, אזי באמת צריך להתייחס ולחשוב שהקיבוץ אינו מסוגל להבין את הבעיה הזו".⁴⁰ גם אלפרד כהן, שליח 'הקיבוץ המאוחד' בתוניס, התלונן שבאירופה על מיליון יהודים יש כמאה שליחים מהקיבוץ ו-1,000 שליחים של התנועה הציונית בלי העובדים בשטחים אחרים ואילו על חצי מיליון יהודים מצפון אפריקה יש שלושה שליחים הממלאים את כל התפקידים של התנועה הציונית. הוא הקשה שיש צורך ב"מינימום של שליחים הכרחי כדי להקים אקטיבה [קבוצת פעילים, ב.ד.] ואני רואה שכל הארצות וכל הקונטיננטים יותר חשובים מאתנו". הוא התלונן גם על מחסור במשאבים ובתקציב, אך לא ביקש [...] "תקציבים כמו של מפא"י הגדולה". הוא תבע אמירה ברורה מתנועתו – 'הקיבוץ המאוחד' – לגבי צפון אפריקה.

האם יש ברצונו וביכולתו להקים תנועה בצפון אפריקה או שצפון אפריקה זו איזו מושבה נידחת, שפעם בשנה נזכרים בקיומה כשכל הדאגה היא לאירופה. כי לא מוכנים להקדיש כאן כוחות אז חבל על כל יום עבודה שלי ומוטב שאחזור לארץ.⁴¹

קריאה דומה לא יצאה בשם אף אחת מהתנועות האחרות שפעלו בצפון אפריקה. הציטוט מרמז שהשליחות שם מטעם הסוכנות היהודית הייתה 'מס שפתיים' לקהילות המגרב. ללא הכשרה מתאימה וללא שליחים, ההכנה הייתה לקויה והחומר האנושי לא התאים לדמות החלוץ לעלייה לפלשתינה-א"י. למעשה, המדיניות כלפי ההכשרה החלוצית והקצאת שליחים לצפון אפריקה נקבעה אד-הוק והתבטאה בהקצאת משאבים מצומצמת לתנועות הציוניות במגרב.

מאבקים בין התנועות הפוליטיות הארץ ישראליות במגרב: בתחילת דרכה התנועה הציונית לא הקדישה תשומת לב ליהדות צפון אפריקה. למרות שקול הקורא שיצא מהתנועה הציונית היה רמז לאי התעלמות מיהדות צפון אפריקה.⁴² אבל הקשר של התנועה הציונית עם יהדות זו היה רופף. עם זאת, הפעילות הפוליטית במגרב התאפיינה במאבקים בין התנועות-מפלגות הארץ ישראליות שליוו את הפעילות החינוכית, העלייה וההעפלה בקרב הנוער והשפיעה על קהילות המגרב. התחרות והמאבקים במגרב התנהלו בין תנועות 'דרור', 'השוה"צ', 'הפועה"ז', 'בית"ר', תנועות צופים דתיות ואנשים פרטיים. זאב ז'בוטינסקי ביקר בתוניס והביא את בשורת ההסתדרות הציונית הרוויזיוניסטית שהכתה שם שורשים.⁴³ ביקוריהם של בכירי תנועת העבודה בשנים 1944-1945, אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, במרוקו לפגישת עבודה עם נציגי

⁴⁰ אי"ט 2-12/38/10. מכתב מאפרים פרידמן. (1.9.47; התקבל 8.9.1947). עמ' 2, 4. הוא התייחס, כנראה לזעמו של טבנקין על נדיה כהן, שלאחר הופעתה בוועידת 'דרור' העולמית שאלה אותו מדוע אין מספיק שליחים בצפון אפריקה; ראיון אישי עם נדיה כהן-פרנקו בקיבוץ רגבים. (2016).

⁴¹ אי"ט 2/12-37/5. מכתב מאלפרד לחבריו בקיבוץ. (ללא תאריך). עמ' 2. [אלפרד ללוש ואלפרד כהן הם שמותיו של השליח שהשתמש בהם לסירוגין לפי המורד במהלך שליחותו לצפון אפריקה, ב.ד.] הראל. קול קורא. עמ' 48-49.

⁴² אי"ט 13-2/19-4. ראיון עם אפרים בן-חיים. (ללא תאריך). "הייתה מפלגה רוויזיוניסטית הואיל ומכל מנהיגי הציונות רק ז'בוטינסקי הגיע לצפון אפריקה בשנת 1925 והשאיר רושם עצום". עמ' 12. אם כי לדעתו לא התקיימה הכשרה ולא פעילות עלייה; פרידמן בן-חיים.. שליחות לגולה. עמ' 532; אי"ט 16-12/29/10. עדות של מלכא חן (1983) על עיתון 'רווין דה ז'ויף' בתוניס שמיסדו פליקס עלוש השתייך לתנועה הרוויזיוניסטית.

המשרד הארץ ישראלי על עלייה, 44 ומשה שרת, ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, בלוב לא הניבו תוצאות. לביקורים אלה לא היה המשך והשטח 'ננטש' לטובת רוויזיוניסטים. נדיה כהן, פעילה מרכזית בהעפלה מצפון אפריקה שהבינה שעליית שארית הפליטה הועדפה על פני עליית המוגרבים פנתה לרות קלוגר, פעילה בקרן קיימת לישראל בצפון אפריקה ומקורבת למנהיגי היישוב בפלשתינה-א"י, בבקשה להעביר מכתב לבן-גוריון בדבר חשיבות ביקור של אישיות רמת מעלה בצפון אפריקה, כמו אליהו דובקין, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית "כדי שיבוא בעצמו ויראה את המצב והאפשרויות". 45 היא ציינה, שפעילות השליחים סמויה ואין הם יכולים להופיע בפרהסיה על במות ציבוריות. מזכירתה של קלוגר ענתה לה שרות חולה וכשתחלים תפנה את המכתב לבן-גוריון. נדיה, פעילה צעירה, זיהתה את החשיבות שבתמיכת תנועה פוליטית ארץ ישראלית לחיזוק הפעילות הציונית במגרב ולא תנועת 'דרור'. השליח פרידמן, שכנע את פעילי תנועת 'צעירי ציון' להצטרף לתנועת 'דרור' העולמית של 'הקיבוץ המאוחד' ודאג לשלוח את נדיה כהן, כנציגה ולא כצירה, לכנס העולמי של תנועת 'דרור' שהתקיים במאי 1947 במינכן. בכנס נשאה נדיה נאום בעברית בפני צירי הוועידה והצהירה על נכונותה של תנועת 'צעירי ציון' בתוניס להצטרף לתנועת 'דרור' העולמית. משה קליגר, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד' ואיש הקשר לשליחי התנועה במגרב, בנאומו באותו כנס לא הזכיר כלל את הגיסטה של נדיה מתנועת 'צעירי ציון' להצטרף לתנועת 'דרור' העולמית, ולא הובעה הכרת תודה על צעד זה. 46 אפשר להניח שהתנועה לא התאמצה יתר על המידה כדי להשיג שיתוף פעולה של התנועה בתוניס. הקואופטציה נתפסה על ידי התנועות הפוליטיות הארצישראליות כתהליך טבעי ומובן מאיליו שעל יהדות המגרב לעבור ויהי מה.

אחרי שליחותו השנייה בצפון אפריקה דיווח אפרים פרידמן [בן-חיים ב.ד.] "שההרכב המורחב החדש של הפדרציה הציונית בתוניס שיזם ד"ר ליאופולד ברטוואס, נציג הפדרציה הציונית בתוניס ובאלג'יר, אינו יעיל ולא תפקד ובהרכב זה כל עבודה אינה אפשרית". יש לציין שפרידמן היה השליח שהמליץ על מינוי של ד"ר ברטוואס לתפקיד. בפדרציה היו גם חברים רוויזיוניסטים ש"אינם ממש בעלי עניין בציונות ובעיקר חסרי ידע והבנה ציונית". פרידמן התנגד להגדרה מפלגתית של פעילות תנועתו בצפון אפריקה, כי [...] "איננו יכולים לבוא [לצפון אפריקה, ב.ד.] אלא בדגלנו ['החלוץ האחיד', ב.ד.] שהוא איחוד הנוער הצפון אפריקאי לשם הגשמה חלוצית". 47 אך למעשה, הוא ויגאל כהן חברו לשליחות, פעלו לאחד את תנועות הנוער תחת חסות ה'הקיבוץ המאוחד' ולא שילבו את התנועות הדתיות. למרות הצהרתו למען רעיון 'החלוץ האחיד' המפלגה היריבה הוא הדיר את 'הפומה"ז' מפעילות. הדיווח של אפרים פרידמן למשה קליגר, ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד', על אחוד בין מועדון 'שארל נטר' ו'קבוצת בן-יהודה' בקזבלנקה, ששתיהן לא היו תנועות בעלות אופי דתי או סוציאליסטי, לא הובא כנראה, לידיעתו של דובקין יוזם רעיון 'החלוץ האחיד'. אפרים פרידמן טען, במחצית שנת 1945, [...] "שיש תכנית אחידה לכול צפון אפריקה [...] ו"אינו יכולים לכבוש את כל הקונטיננט הזה". 48 טענתו סתרה את נכונותו להימנע מ'יבוא' הפלגנות הפוליטית הארץ ישראלית לצפון אפריקה. קריאתו של פרידמן את צורכי

44 אצ"מ S5/794. סיכום שיחה רבת משתתפים על ידי אליעזר קפלן. (5.7.45); פריג'א, זוארץ. ואחרים יהדות לוב. 1960.

45 אצ"מ I.10/237/1. מאת נדיה כהן תוניס לרות קלוגר (15.4.46) ותשובת מזכירתה של קלוגר (23.5.46).

46 קליגר. לחיות בשליחות. עמ' 80-89.

47 אי"ט 2-12/38/10. התכתבות בין אפרים (פרידמן) באלג'יר למשה קליגר. (יוני-יולי, 1947); אצ"מ S6/3848. דוח של אפרים פרידמן על הגרעין הצפון אפריקאי בתוניס. (10.6.45).

48 אי"ט 1-12/38/10. מאת אפרים פרידמן בתוניס למשה קליגר מזכירות 'הקיבוץ המאוחד'. (45.28.5).

הקהילה הצפון אפריקאית לא הייתה אולי תמימה אך נאמנותו לתנועה הייתה חזקה יותר מנאמנותו ליישום רעיון 'החלוץ האחד'.⁴⁹

שנתיים מאוחר יותר התלונן אלפרד ללוש, שליח מטעם 'הקיבוץ המאוחד' בתוניס, "שאינן הם, התנועות 'תורה ועבודה' ו'פועלי ציון' (מפא"י), עוסקות בהגשמה ועלייה ועבודתם היא מילולית בלבד ומתמקדת בלימוד עברית ושהם נסבלים על ידי השלטון". חששו היה מפני הגעת המשלחת של מפא"י בראשות אליהו לולו ([...]) ש"באמתחתה אלף לא"י"י" שבעזרתו תוכל להשתלט על פעילות הנוער בצפון אפריקה.⁵⁰ למעשה, השליח התלונן על תנועתו -- 'דרור' שלא הצליחה להפוך לתנועה ההגמונית במגרב, מפני ש'ננטשה' על ידי הקיבוץ [המאוחד, ב.ד.] ולא הוקצו לה משאבים ושליחים אף על פי שהייתה מהתנועות הראשונות שפעלה במגרב.

המאבק התנהל גם בתוך תנועת 'הקיבוץ המאוחד'. פעילות תנועת 'דרור' נפגעה על ידי שליחי 'השוה"צ' מקיבוץ דן. תנועת 'צעירי-ציון' שהזדהתה עם תנועת דרור בתוניס ניסתה לפעול בין הפטיש – השוה"צ -- לסדן – 'דרור'. כדי להוכיח שמתארגן קיבוץ תוניסאי המליץ אנדרי בלישה, מתנועת 'דרור', להראות את המכתב של אלפרד ללוש ללזון יצחק מקיבוץ דן וליהודה טויל מקיבוץ גן שמואל.⁵¹ המלצתו התמימה של בלישה נבעה מאי היכרותו את הניואנסים בין התנועות 'דרור' ו'השוה"צ'. אפרים פרידמן טען שאסור למנות את יצחק לזון כשליח לצפון אפריקה. גד שמלה, חבר הגרעין הצפון אפריקאי, קרא לקיבוץ המאוחד להתנגד ליצחק לזון שפרש מ'הקיבוץ המאוחד' והחל לפעול כנגד 'צעירי ציון'.⁵² אפרים פרידמן חשש, שפעילותו של יצחק לזון, חבר קיבוץ דן, מתנועת 'השוה"צ' תביא לפילוג בתנועת 'צעירי ציון' ותסכן את העלייה מצפון אפריקה במסגרת התנועה ואת הגרעין הצפון אפריקאי שהיה בהקמה בבית אורן.⁵³ גם השליח אלפרד התלונן על התחרות מול 'השוה"צ' שהתפלג מתנועת 'דרור' וראה בפילוג,

חרפה שעוד לא הייתה כמות, שפלות ובגידה ביסודות התנועה. [...] הנימוק של הפורשים היה שאפרים [פרידמן, ב.ד.] השליח השתלט על שתי בחורות: על נדיה (כהן) ורחל (כהן) אף שפעילות התנועה התרחבה למחוזות מעבר לאלג'יר (טלמסון), והיו פעילויות חינוכיות של הקק"ל וסמינר. ובכל זאת 'חברנו' עוסקים בפילוג.⁵⁴

ועדת חו"ל של 'הקיבוץ המאוחד' נדהמה לקבל דיווח מרחל כהן, אחת השליחות, שתנועת 'דרור' בתוניס התפלגה עקב פעילותו של דדה בלישה מקיבוץ דן.⁵⁵ הפעילה נדיה כהן והשליח אלפרד כתבו באותו עניין לגרעין הצפון אפריקאי בקבוצת 'רגבים'.⁵⁶ במכתב אחר הביע אלפרד חשש לעתיד התנועה ו"שבדרך יישפך התינוק עם המים". חששו היה גדול כול כך, שהציע להפסיק את התקצוב לתנועה בתוניס ולהעבירו למרוקו ואלג'יר.⁵⁷ ניתן להעריך, כי תגובה קיצונית כזאת בדיווחי השליחים שפעלו בצפון אפריקה לא העידה על חוסנה של תנועת 'דרור' בצפון אפריקה. הפילוג בצפון אפריקה שיקף את המאבקים בין התנועות הסוציאליסטיות כארבע שנים אחרי הפיצול בין מפא"י לבין סיעה ב' בפלשת'נה-א"י, וארבע שנים לפני הפילוג בתנועת 'הקיבוץ

⁴⁹ אי"ט 2-12/38/11. מאת אלפרד לקיבוץ בית אורן. (30.4.48).
⁵⁰ אי"ט 2-12/38/10. מכתבו של אלפרד ללוש למוזכרות 'הקיבוץ המאוחד' (24.10.47); אי"ט 2-12/31/2. דו"ח של אלפרד ללוש למרכז 'הקיבוץ המאוחד'. (11.10.47).
⁵¹ אי"ט 13-2-2/53/1. מאת אנדרי בלישה אל הקיבוץ הארצי. (14.7.43).
⁵² אי"ט 2-12/31/2. מאת גד שמלה למשה קליגר על עתיד תנועת 'דרור' בתוניס (1.9.45). לזון, מתנועת השומר הצעיר היה מקיבוץ דן.
⁵³ אי"ט 3/2-12/31. מכתב לאשר וגסטון מקבוצת 'רגבים'. (31.3.48); אי"ט 2-12/38/10. מאת מאפרים פרידמן למשה קליגר לשכת 'דרור החלוץ' בפריס. (1.3.45).
⁵⁴ אי"ט 2-12/38/10. מכתבו של אלפרד לחברים באיטליה. (12.4.1948).
⁵⁵ דדה בלישה הוא אחד מפעילי 'צעירי ציון' שהצטרף לקיבוץ דן.
⁵⁶ אי"ט 2-12/38/10. מזכר מוועדת חו"ל של הקיבוץ הארצי לרחל כהן שליחה בתוניס. (4.8.48); אי"ט 2-12/31/3.
⁵⁷ פנייתם של נדיה כהן ואלפרד כהן מתוניס לקבוצת 'רגבים'. (14.3.48).
אי"ט 2-12/31/3. אלפרד למוזכרות קיבוץ 'רגבים'. (14.4.48).

המאוחד' המאוחד" בישראל. המאבק הפוליטי על נפשם של בני הנוער העיד על מאבקי התנועות הפוליטיות בארץ ישראל שיובאו בידי השליחים לצפון אפריקה.

פעילות קואופטטיבית כזו לא הייתה זרה גם לציונות הדתית. משה קרונה, מהברית העולמית של צעירי החלוץ והפועל המזרחי, פנה בטרוניה להנהלת הסוכנות היהודית, כיוון שהודיעו לו מתוניס "שקיימת נטייה לקפח את החלוצים הדתיים בשטח העלייה" וביקש שיקצו רישיונות עלייה לתנועות 'אוהבי ציון', 'דורשי גאולה לישראל' ['דג"ל'] ו'עטרת ציון'. אליהו דובקין הנחה את מחלקת העלייה בכתב ידו לדאוג "שהחלוקה תיקח בחשבון את כל הזרמים החלוציים".⁵⁸ הנחייה זו בכתב ידו של דובקין מעידה על תרבות ה'צטלך' ששררה בסוכנות היהודית והיא נשמעת כימס שפתיים'.

כבר בשנת 1945 משה יונג מהפיהמ"ז כתב לבח"ד צרפת ש-"הפיזור בארץ של עולים נקבע לפי התפלגות מפלגתית בארץ".⁵⁹ יצחק ורפל [רפאל], מהמדור הדתי, פנה בכתב אישי לפעילים גבריאלי אזוראי, יוסף סבאג, אברהם נאמני [נחמני ב.ד.] ושלמה סבאג ממרוקו, וליוסף נטף וראול חבבו מתוניס וביקש לקבל מהם מידע "האם הנוער הציוני הדתי מאורגן באיזו אגודה מיוחדת ובמה נוכל אנחנו לעזור לך".⁶⁰ פנייה זו תמוהה מפני שבאותה עת פעלו קבוצת 'בן יהודה' בטרירפולי, ואגודות מגן דוד במרוקו ו'צעירי ציון' בתוניס ולחלקם היה קשר עם המדור הדתי. מהתכתבויות אלה עולה שהתיאום גם בין אגפים שונים של 'הפיהמ"ז' לא היה בשיאו. בתוך שנה פונים שני פעילים קורונה וורפל ליהודים במגרב לבדוק עד איפה מגעת היכרותה של 'הפיהמ"ז' עם קהילות היהודיות במגרב. ניתן לשער שהתכתבות זו הייתה בדיקת שטח לקראת מימוש הרעיון להקים תנועה משותפת ל'בח"ד' ו'תורה ועבודה' בצפון אפריקה על פי החלטת מזכירות 'הפיהמ"ז'.

בתוניס הקפידה תנועת 'הפיהמ"ז' להשתלב במסגרות לקבלת החלטות הציוניות המקומיות. התנועה דיווחה שעלה בידה "להבטיח נציגות של שלמה גז בהנהלת ההסתדרות הציונית הארצית בתוניס". והצליחה גם לשלב בוועד הקהילה בתוניס שני חברים את הרופא אנדרעי בראגי ואת הרב אליהו רכאח.⁶¹ לכאורה, פעילות זו בבחינת הבעת אמון בחברי הקהילה המקומית בתוניס, אך ניתן להציע הסבר אחר. המאבק הפוליטי במגרב, לא הותיר ל'הפיהמ"ז' ברירה, אלא 'לסמוך' על נציגים מהקהילה המקומית וזאת אחרי שנים של חוסר הכרה והערכה כלפי מנהיגות המקומית.

המאבק בין התנועות הפוליטיות הסוציאליסטיות לבין התנועות הדתיות התנהל על כול עולה פוטנציאלי מצפון אפריקה. בגיליון 'זרעים' של הציונות הדתית פורסם שלאחר פעילות הסברתית של התנועה, החליטו שני חברים מתנועת 'שארל נטר' [מועדון חברתי בקזבלנקה ללא סממן דתי ב.ד.] "שהיה בדעתם ללכת לקיבוץ המאוחד' אך ה' היה בעזרנו. ידענו שהם דתיים, הסברנו להם

⁵⁸ אצ"מ 6/3848. מאת משה קרונה הפיהמ"ז להנהלת הסוכנות היהודית. (7.6.45). הקצאת רישיונות עלייה נדונה בפרק ראשון.

⁵⁹ אצ"ד 239/200/007 ממשה יונג לבח"ד צרפת. (17.12.45).

⁶⁰ אצ"מ 32/2. מאת יצחק ורפל המדור הדתי אל גבריאלי אזוראי, קזבלנקה ואחרים. (17.7.46). [במאמר מוסגר גבריאלי אזוראי השתתף בהכשרה ב'יקומפ דה פיזיולי' בדרום צרפת והעפיל ב'לנגבי'].

⁶¹ אצ"מ 6/3848. מאת אפרים פרידמן מתוניס אל אברהם זילברברג במחלקת העלייה. (19.10.44). בדיווח זה פרידמן הביא לתשומת לבו של אברהם זילברברג, מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית את חששו מתפקודם של חברי הקהילה המקומית בגין נטיותיהם המנוגדות לערכי תנועתו – 'הקיבוץ המאוחד'.

ונוכחו לדעת שהוטעו מן הדרך. היום הם נמצאים בגרעין שלנו ב'יבנה'." 62 דין עולה אחד כדין מאה.

המאבק בין תנועת 'צעירי ציון' לתנועת 'בית'ר' בתוניס התבטא בדיווחו של אנדרי בלישה מתנועת 'צעירי ציון' למזכירות 'הקיבוץ המאוחד'. בין היתר, ציין שבתחילה שיתפו אנשי 'בית'ר' פעולה אך לאחר מכן הם הפריעו ככול יכולתם. 63 מאבק זה בין התנועה הרוויזיוניסטית לתנועות 'דרור' בתוניס הגיע עד לשולחנם של ראשי מחלקת הארגון והעלייה. ד"ר אברהם לויטרבך הגיש מזכר לאליהו דובקין שסיכם את עמדת הסוכנות היהודית כלפי התנועה הרוויזיוניסטית בתוניס. הוא הציע צעדים לבניית אמון ויחסי הוגנות בין שתי התנועות. עם זאת, דרש ש"יש לשמור על זכויות הקרנות-- הקרן הקיימת וקרן היסוד". 64 הצעתו לא התקבלה. הנחיות הועברו לפדרציה הציונית בתוניס לא לשתף פעולה בין התנועות נדחה.

התמודדות פוליטית נוספת בעלת אופי של השתלטות על קביעת מכסות לעלייה פוטנציאלית בתוניס, הייתה של שליחי 'הקיבוץ המאוחד' נגד פעילים עצמאים. העיתונאי חיים בלאיס שהופיע בתוניס הציג עצמו כ-"שולט על רישיונות העלייה" והשמיץ את ההתיישבות העובדת. להערכת פרידמן פעולתו של בלאיס עלולה להיות מסוכנת [...] "כי לאחיות עניינים אין סוף בפרט שיש גורמים שמעוניינים בכך". 65 כשחזר אפרים פרידמן לקיבוצו בית אורן, אחרי שליחותו השנייה מהמגרב, הוא עדכן את אברהם זילברברג, מזכיר מחלקת העלייה בסוכנות היהודית והזכיר גם את נחום ירושלמי, מורה לעברית שפעל בתוניס מאז שנות ה-30 של המאה שעברה שביקש גם הוא להיות נציג של הסוכנות היהודית ולקבל ממנה שכר על פעילותו, ואת חבר הפדרציה הציונית בלחסן ויקטור קרובו של חיים בלאיס. 66 שלושתם שיתפו פעולה כדי להשתלט, על הפדרציה הציונית בתוניס. פרידמן ביקש לטלגרף לבנימין הלר, נציג הסוכנות היהודית באלג'יר, ולד"ר ליאופולד ברטוואס, מקבילו בתוניס, ולעדכן אותם על פעילותו של חיים בלאיס-בלישה ולקבוע שהלו אינו מייצג את הסוכנות היהודית כלל וכלל. 67 לחץ נוסף הופעל על ידי יצחק אברהמי, ממייסדי הגרעין הצפון אפריקאי בבית אורן, שפנה לאברהם זילברברג וביקש לקבל את המאמר שכתב חיים בלאיס ב'הד המזרחי' כדי להגיב על ההאשמות שתנועת 'צעירי ציון' לוקה בנטיות קומוניסטיות. 68 גד שמלה מגרעין בית השיטה התגייס למנוע מלוזון לפעול בתוניס. 69 ברוח דבריו של פרידמן נשלחה טלגרמה לתוניס. 70 ד"ר אברהם לויטרבך, ממחלקת הארגון של הסוכנות היהודית הודיע לבלאיס שבקשתו לייצג את הסוכנות היהודית לא נענתה והוא לא הוסמך לייצג

62 'זרעים' אפריקה הצפונית. גיליון ז' ח' (שנה 2). ניסן-איוון, תש"ז; 'ידיעות מזכירות' של הסתדרות הפהמ"ז לצרפת ולצפון אפריקה. (4.7.47).

63 אי"ט 13.2-2/53/1. מאת אנדרי בלישה אל הקיבוץ הארצי. (14.7.43).

64 אצ"מ S65/795. מאת ד"ר אברהם לויטרבך ממחלקת הארגון אל אליהו דובקין במחלקת העלייה. (3.6.45); אצ"מ S6/3132 מאת ד"ר אברהם לויטרבך אל הפדרציה הציונית בתוניס. (17.6.45) ואברהם לויטרבך לד"ר ברטוואס. (18.6.45); אצ"מ S6/3132. מאת מזכיר מחלקת העלייה לחברי הגרעין הצפון אפריקאי בקיבוץ בית אורן. (17.6.45).

65 אצ"מ S6/3848. מאת אפרים פרידמן מקיבוץ בית אורן אל אברהם זילברברג במחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. (15.8.44).

66 את"ה 14/1 כבר בשנת 1944 הזהיר דוד שאלתיאל אל יוסף בכר, מזכיר מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, מפני בלאיש שלפי התרשמותו הוא בלתי מוכשר לאיזה שליחות שהיא מכל הבחינות. טיפוס של צפון אפריקאי ספרדי משכיל שרוצה להיבנות על ידי השליחותות (22.4.44).

67 אצ"מ S6/384. העתקה ממאמרו של חיים יוסף בלאיס ב'הד המזרחי' שהאשים את ד"ר ליאופולד ברטוואס בפעילות נגד הקהילה היהודית בתוניס. בלאיס, עמ' 9.

68 אי"ט 2-12/31/2 מאת אברהמי יצחק מקיבוץ בית אורן לאברהם זילברברג בסוכנות היהודית. (18.2.45)

69 אי"ט 2-12/31/2 מאת גד שמלה מקיבוץ בית השיטה אל משה קליגר ממזכירות 'הקיבוץ המאוחד'. (1.11.45)

70 אצ"מ S6/3848. תשובת מזכיר המחלקה לעלייה לאפרים פרידמן. (28.8.44); אצ"מ S5/79. מאת ד"ר אברהם לויטרבך אל חיים ויקטור בלאיס בתוניס. (16.10.44). הוא עדכן את מחלקת העלייה בנדון.

אותה בצפון אפריקה ושכול פעילותו היא פרטית לחלוטין.⁷¹ תגובת הסוכנות היהודית בעניינו של בלאיס נבעה, כנראה, מהאיום והדאגה לשליטתה במסגרות הציוניות בתוניס ובאלג'יר והייתה בבחינת 'למען יראו וייראו'.⁷² הסוכנות היהודית נקטה בפעולה מהירה מול הקהילה ומוסדותיה, בתוניס, כדי למנוע מהתנועה הרוויזיוניסטית להשתלט על הפדרציה הציונית בתוניס. שיתוף הפעולה בין ארגון האם, הסוכנות היהודית לארגון שפעל בשליחותו, הקיבוץ המאוחד, לא היה מתקיים אילמלא הממשק האידאולוגי בין שני הגופים האלה וכל זאת למען ביצור שליטתה של הסוכנות היהודית בתוניס.

גם במרוקו לא שקטו הרוחות. הלך עמר ממזכירות תנועת 'דרור' התלוננה אצל הפדרציה הציונית בקזבלנקה שתנועת 'המזרחי' במרקש התנכלה לסניף תנועת 'דרור' "במלחמה בלתי מרוסנת". ו'הפומ"ז' הפיץ שמועות [...] ש'הלך עמר ייסדה תנועת אפיקורסים ושהיא לוקחת את ילדינו על מנת לטעת בהם את רוח האתאיזם". רב הקהילה נשא נאום ברוח זו בבית הכנסת המרכזי במרקש שהסית כנגד תנועת 'דרור' ועודד איומים [...] כלפי "חברתנו הלך עמר [ב]חבלה פיזית".⁷³ ניסיונו של אבוטבול יהודה, חבר במועדון הקהילתי 'מגן דוד' בסאפי, להעפיל ארצה לאחר שנחשף להרצאות על ארץ ישראל ועל המאבק שמנהל הישוב העברי לטובת עליית יהודים לארץ ישראל, מלמד ש"בסאפי לא הורשתה פעילות מפלגתית של תנועות נוער ציוני מכל מפלגה שהיא". רק לתנועת 'בח"ד' אפשרו השלטונות המרוקאיים לפעול "בהמלצת אנשי הקומיטי [הוועדה, ב.ד.] היהודי בעיר", וזאת מפני שבני משפחת סבאג הקשו על פעילותן של יתר התנועות.⁷⁴

המאבק הפוליטי בין התנועות הפוליטיות הארץ ישראליות בצפון אפריקה השפיע על הפעילות הציונית בקהילות המגרב. מאבקים אלה הראו פן נוסף בפעילות השליחים שלא הצליחו להתעלות מעל מחלוקות פוליטיות ולמעשה סתמו את הגולל על יישום רעיון 'החלוץ האחיד'. יבוא של מאבקים פוליטיים בין המפלגות הארץ ישראליות למגרב היה אות וסימן גם לפעילותן בקפריסין.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

איי"ט – ארכיון יד טבנקין.

אצ"ד – ארכיון ציונות דתית, בר-אילן.

א"צ – ארכיון צה"ל.

אצ"מ – הארכיון הציוני המרכזי. (CZA)

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי, יבנה.

את"ה – ארכיון לתולדות ההגנה.

⁷¹ את"ה 14/3. מאת אפרים פרידמן אל הסוכנות היהודית. (17.6.45). הוא התנגד למינויו של יצחק לוזון כשליח לצפון אפריקה וביקש להפיץ את המכתב הקצר למחלקות השונות של הסוכנות היהודית (הארגון, הנוער והעלייה) ומזכירות 'הקיבוץ המאוחד', כדי שכולן תהיינה מיועדות על הבעייתיות שבפעילותו של יצחק לוזון.

⁷² כך נעשה גם לגבי פעילותו של המורה נחום ירושלמי בתוניס, ששאף גם הוא להתמנות לנציג הסוכנות היהודית בתוניס.

⁷³ אצ"מ L.10/17. מאת מזכירות תנועת 'דרור' אל הפדרציה הציונית בקזבלנקה. (תאריך לא ברור).

⁷⁴ אבוטבול. שני אחים בסאפי עמ' 116.

אתע"ל – ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון.

ISA / א"מ – ארכיון המדינה.

ארכיון הגוינט : AJJDC – תיקי קפריסין 1945-1949. AJJDC תיקי ג'נבה.

הארכיון הציוני המרכזי : לשכת העלייה חיפה ותל אביב S3, המחלקה לארגון S5, המחלקה לעלייה S6, המחלקה לענייני היהודים במוזה"ת S20, המחלקה המדינית S25, מחלקת הנוער והחלוץ S32, המאבק ברוויזיוניסטים S44. תנועת הפוהמ"ז S55, דוחות סטטיסטיים S75, מדור שליחים S86. מחנות גולי קפריסין J21. משרדי הסוכנות היהודית בפאריס L10, המחלקה לילדים ונוער L75.

הארכיון לתולדות ההגנה : עדויות של שליחים, מפקדי ספינות מלווי וגדעונים לפי ספינות מעפילים מצפון אפריקה : יהודה הלוי-14/233, שיבת ציון-14/295, הפרצים-14/219, לנגב-14/245, לקוממיות-14/247, המעפיל האלמוני-14/276, יחיעם-14/259, לא תפחידונו-14/240, טירת צבי-14/229, כ"ט בנובמבר-14/270, משמר העמק-14/263, שבתאי לוז'ינסקי-14/263. עדויות פעילים : ארזי יהודה, סאם אביטל, אלי אוחיון, אביגור שאול, יאני אבידוב, יגאל כהן, אפרים בן-חיים (פרידמן).

אצ"ד – ארכיון הציונות הדתית, בר-אילן : תיקים : 665/14, 7/240-239, 4/33.

אק"ד – ארכיון הקיבוץ הדתי : תיקים : 47/48, 48/285, 48/283, 49/289, 49/285, 49/28.

ארכיון יד טבנקין : עדויות של שליחים/תיקים על העפלה מצפון אפריקה

ארכיון תנועת העבודה החלוץ ומכון לבון : חטיבה צפון אפריקה וצרפת.

המכון ליהדות זמננו : המרכז לתיעוד בעל פה, עדויות של פעילים בעלייה ב'.

ארכיון המדינה : תיקי ספינות מעפילים ורשימות עולים ISA1/15492/1-5

עיתונות : 'הצופה'. ראיון עם פליט. (7.2.44); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47); 'זרעים'. גיליון ז-ח, שנה 2. ניסן-איון, תש"ז. (4.7.47); 'זרעים'. גיליון א', שנה 10. תשרי, תש"ה; 'חרות'. האינצידנט המרוקני (7.8.1959); 'הבוקר' מרד קפריסין (14.11.48); 'משמר' אי שחרור חיבי גיוס (16.7.48); 'הארץ' (14.7.48).

עיתונות על ספינות מעפילים : 'המעפיל האלמוני' : 'הבוקר'. (18.2.47); 'הארץ'. (19.2.47); 'ידבר'. (18.2.47). 'יהודה הלוי' : 'משמר'. (2.6.47); (1.6.47); 'קול העם'. (1.6.47); 'העולם'. י"ז סיון, תש"ז. (5.6.47).

ראיונות אישיים :

אזולאי, משה – 'יהודה הלוי, בית שמש. 28.8.1984.

ביטון, אליהו – 'יהודה הלוי', ירושלים. ינואר 1983. שאלות ותשובות 1988-1984.

בן-שושן, אמנון (בן סוסן אדמונד) – 'לנגב', קיבוץ מעגן. 22.7.2013, 28.2.2015.

בן-שושן, אמנון ועקריש, יוסף – ראיון משותף, קריית שמונה. 25.9.2015.

חרקובסקי-חורב, ישראל – מפקד ספינת המעפילים 'יהודה הלוי', קיבוץ שדות ים. 21.11.1984.

כהן, גד – 'יהודה הלוי', אופקים. 23.1.1985.

סנש חיים, (מישו) – מלווה הספינה 'יחיעם'. קיבוץ מעגן. 29.3.2013, 1.6.2013.

עקריש, יוסף – 'המעפיל האלמוני', קריית שמונה. 26.2.2015.

פרנקו-כה, נדיה – פעילה בתנועת 'דרור', תוניס, קיבוץ רגבים. 22.3.2016.

פרץ, ז'ק-יעקב – 'יהודה הלוי', מושב רינתיה. 18.9.1984.

ביבליוגרפיה

אביגור, שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). עם דור ההגנה-פרשיות ודמויות. הוצאת מערכות. תל-אביב. תשי"א.

אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948. אוניברסיטת בן גוריון. באר-שבע. 1987.

אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים, 2, תשל"ט. עמ' 65-91.

אבנרי, ההסתדרות הציונית - אבנרי, יצחק. ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי לגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד סוף מלחמת העולם השנייה. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב. 1979.

אבנרי, יצחק. מרד העלייה תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי לגלית. קתדרה, 44. תמוז. תשמ"ז. עמ' 126-157.

אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעליה ב'. עמ' 213-245. בתוך: שלמה, דרדך (עורך). שורשים, קבצים לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה. יד טבנקין. תל-אביב. 1982.

אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 191-240.

אברמסקי-בליי, עירית. ההכשרה הציונית ג'רבה. עמ' 475-493. בתוך: הרווי, זאב. חזן-רוקס, גלית. סעדון, חיים. ואמנון, שילוח. (עורכים). ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח. משגב ירושלים. ירושלים. תשס"ב.

אהרני, מטות תרן - אהרני, ראובן. מטות תרן ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1997.

אורן, להתחיל אחרת - אורן, מנחם. להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.

אורן, מנגד תראה - אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.

אלרואי. אימיגרנטים - אלרואי, גור. אימיגרנטים ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה ועשרים. יד בן צבי. ירושלים. 2004.

אלמאליח, אברהם. אפריקה הצפונית בתרבות העברית. עם וספר אלול תש"ה. עמ' 29-32.

אלמאליח, אברהם. במחנות המעפילים בקפריסין. הד המזרח, כ"ו שבט, תש"ט. עמ' 11.

אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. הד המזרח, י"ב שבט, תש"ט. עמ' 5.

אלמאליח, שמואל. מצב החינוך והתרבות בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71-72.

- אלפסי, דוד. כנס על ההעפלה מצפון אפריקה. יד טבנקין. (10.1.82) עמ' 23-24.
- אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה. משולש ההגשמה: הכשרה – עלייה – העפלה. מאסף לחקר העבודה הציונית והסוציאליזם י"ז. תשמ"ז. עמ' 138-148.
- ארצי, יצחק. אפיזודה ושמה מחנות הגירוש בקפריסין (במלאת 35 שנה לנעילת המחנות). משואה י"ב. 1984. עמ' 204-210.
- ארצי, יצחק. יומנה של 'כנסת ישראל'. משואה כ"ה, אפריל 1997. עמ' 158-184.
- באואר. הבריחה. באואר, יהודה
- בוגנר. אי הגירוש - בוגנר, נחום. אי הגירוש מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. עם עובד. תל אביב. 1991.
- בוגנר. ספינות המרי - בוגנר, נחום. ספינות המרי ההעפלה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1993.
- בוני, אריה. שאול, מאירוב (אביגור). התגייסות להצלת היהודים. עמ' 532-533. בתוך: דינה, פורת (עורכת). שואה ממרחק תבוא. אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948. יד בן צבי. ירושלים. 2009.
- ביטון, שלמה. מאמצים עבריים בקזבלנקה מרוקו. עם וספר, אלול. תש"ו. עמ' 60.
- בלאיס, י.ח. חלוצים מצפון אפריקה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח. תשרי תש"ו. (5.10.45). עמ' 9.
- בן-אשר. השומר הצעיר במרוקו-בן-אשר, רפאל תולדות השומר הצעיר במרוקו. גבעת חביבה. 1990.
- בן-אשר. השומר הצעיר בתוניסיה - בן-אשר, רפאל. תולדות השומר הצעיר בתוניסיה. גבעת חביבה. 1980.
- בן-דוד. חרב בניכר-בן-דוד, יהודה. חרב בניכר מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1978.
- בן-דוד. ההגנה באירופה - בן-דוד, יהודה. ההגנה באירופה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1995.
- בן-מלכא. מ.ח. התפתחות העברית בטאנג'יר. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 67.
- בנבסה, אסתר. ציונות ופוליטיקה. מקומית בארצות המזרח. פעמים 73. 1997/98. עמ' 36-40.
- בן-חיים, אפרים. השליחות הארץ ישראלית לצפון אפריקה התקופה הראשונה 1943-1948/9. עמ' 4-17. בתוך: יום עיון ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1994.
- בן חיים (פרידמן), אפרים. ההעפלה מצפון אפריקה, שלוש אוניות. שורשים במזרח א', 1986. עמ', 241-320.
- בן חיים, אפרים. שליחות לגולה. עמ' 551-554. בתוך: שליחות לגולה 1948-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על אף התנאים הקשים וסכנות הדרכים. במערכה, 260. אוגוסט 1982. עמ' 12-13, 25.
- ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. שורשים במזרח א', 1986. עמ' 145-189.

- גולני. הנציב האחרון - גולני, מוטי. הנציב האחרון הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948. עם עובד. תל אביב. 2011..
- גרשון, יצחק. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח ב', 1989. עמ' 288-293.
- דומיניץ. עליה והגירה - דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק. ירושלים. 2000.
- דרוזי. פרשת אקסודוס - דרוזי, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד. תל אביב. 1971.
- דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, 28. אוגוסט 1985. עמ' 85-92.
- דשן, שלמה. הדתיות של המזרחיים: ציבור, רבנים ואמונה. אלפיים 9. (1994). עמ' 44-58.
- הדר (שכנר), יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד'. עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש. תורי, אברהם. (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. דפוס סגל. תל אביב. 1984.
- הדרי. פליטים מנצחים אימפריה - הדרי, וניה. זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עלייה ב'. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשמ"ה.
- הדרי. המוסד לעלייה ב' - הדרי, וניה זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים, פאריס 1947. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 1991.
- הירשברג. יהדות צפון אפריקה - הירשברג, חיים, זאב. יהדות צפון אפריקה. קצין חינוך ראשי, ענף השכלה. תשי"ט.
- הירשברג. תולדות היהודים - הירשברג, חיים, זאב. תולדות היהודים - באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ה.
- הכהן. תכנית המיליון - הכהן, דבורה. תכנית המיליון תכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון, ההוצאה לאור. תל-אביב. 1994.
- הכהן. עליית הנוער - הכהן, דבורה. עליית הנוער - 1933-1945. הוצאת ח.מ. מו"ל. 2010.
- הכהן, קיבוץ גלויות - הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י-מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שז"ר. ירושלים. תשנ"ח.
- הסוכנות היהודית. מכתבי השליחים קפריסין ו'. אדר ב'. ירושלים. תש"ח. עמ' 1-2.
- הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון אפריקה. כיוונים 11-12. דצמבר 1997. עמ' 48-49.
- ויינר ועופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ - ויינר, חנה. דליה, עופר. פרשת קלאודובו-שאבאץ מסע העפלה שלא הושלם. עם עובד. תל-אביב. 1992.
- ויינשטיין. ציונות דתית - ויינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ ישראל תנועת תורה ועבודה במחנות המעצר בקפריסין. סביון. תשס"א.
- ויץ. מודעות וחוסר אונים - ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה 1943-1945. יד בן צבי. ירושלים. 1994.
- וסרשטיין. בריטניה ויהודי אירופה - וסרשטיין, ברנרד. בריטניה ויהודי אירופה 1939-1945. אופקים. עם עובד. תל-אביב. 1979.
- זוארץ, פ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול, תש"ה. עמ' 71-72.

זרטל, עדית. נפשות נעלמות. המעפילים והמוסד לעליה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות, מאסף ג'. 1989. עמ' 107-126.

זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה העלייה הבלתי לגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל אביב. 1990.

זרטל. זהבם של יהודים - זרטל, עדית. זהבם של יהודים. עם עובד. תל-אביב. 1996.

חגיג-לילוף. תחיית התנועה העברית. - חגיג-לילוף, יעקב תחיית התנועה העברית, הציונות והתנועה הציונית בלוב, העליות, ההעפלות הבלתי לגאליות וההגירות מלוב 1913-1967. עבודת מ.א. אוניברסיטת בן גוריון בנגב. אוקטובר. 1994.

חגיג-לילוף, יעקב. הקשר בין קהילת יהודי תוניס ובין יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. כנס יהודי לוב. אוניברסיטת בר אילן. 1998. עמ' 120-122.

חיות, חומה. הכשרה. עמ' 63. בתוך: בסוק, משה (עורך). החלוץ הצעיר. מאסף, עין חרוד. 1944.

חורב. נתיב במים עזים - חורב, שי. נתיב במים עזים ההעפלה החלוצית ביבשה ובמים. הוצאת דוכיפת. חיפה. 2012.

חלמיש. אקסודוס הסיפור האמיתי - חלמיש, אביבה. אקסודוס הסיפור האמיתי. עם עובד ואוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.

חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות ה-30. בין "גאולה" ל"הצלה". זמנים 58. אביב 1997. עמ' 86-99.

חמל, רפאל. בשליחות לגולה. עמ' 602-608. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.

חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים י"ח. חשון תשט"ו. עמ' 273-277.

טוכמן, יצחק. על יחסי שליחים-מדריכים. עמ' 45-46. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.

יבלונקה. הרחק מהמסילה - יבלונקה, חנה. הרחק מהמסילה המזרחיים והשואה. יד ושם. ירושלים. 2008.

יד טבנקין: 50 שנה להעפלת ולוס 1987; : 50 שנה להעפלה 29.10.2007; תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1945-1948. 1990.

ירושלמי, נחום. הפעולה העברית בטוניס. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 74

ירקוני. ספינות מעפילים - ירקוני, הלל. ספינות מעפילים מ-א' עד ת' או מ'כוכב' עד 'קרב עמק איילון'. הוצאת גוונים. תל-אביב. 2005.

ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ ישראלים (1943-1948). ממזרח וממערב ח'. 2008. עמ' 259-278.

כהן, גד. 'חוג בן יהודה'. עם וספר, אוגוסט. תש"ד. עמ' 14.

כהן, גד. 'מגן דוד' בקזבלנקה. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 70.

- כהן. עם שב למולדתו - כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ-תש"ס 1930-1980. הסוכנות היהודית. ירושלים. 1986.
- כהן-צרפתי, רחל. בשליחות לגולה. עמ' 592-598 בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- כרם, יצחק. יוון והעלייה הבלתי לגאלית 1934-1947. שורשים במזרח ד', 1998. עמ' 241-282.
- לבסקי, חגית. עלייה וקליטה ביישוב היהודי לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטת ציונית. עמ' 153-177. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום. (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן-גוריון. באר שבע. 2003.
- לוזון, יהודה. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר, אלול תש"ז. עמ' 61
- ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122. בתוך: שטרית, שמעון. (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה. עם עובד. תל-אביב. 1991.
- ליפמן, מוסיח. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר, מס' 16. נובמבר 1994. עמ' 106-118.
- לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים 114-115, תשס"ח. עמ' 55-105.
- לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה - לסקר, מ. מיכאל. ישראל והעלייה מצפון אפריקה 1970-1948. מכון בן גוריון, שדה בוקר. 2006.
- לסקר, מ. מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1897-1947. סקירה חודשית, 8. תשמ"ג. עמ' 9-32.
- לסקר, מ. מיכאל. החינוך היהודי במרוקו. פעמים, 9. תשמ"א, עמ' 78-99.
- מאיר. התנועה הציונית - מאיר, אסתר. התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950. עם עובד. תל אביב. 1993.
- מכתבי השליחים, קפריסין. מס' ו'. ירושלים, אדר ב' תש"ח. הסוכנות היהודית, המדור לשליחים. (21.11.47) עמ' 1-2
- מרקוביץקי. גחלת לוחמת - מרקוביץקי, יעקב. גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות. יד טבנקין. רמת אפעל. 1991.
- מרקוביץקי. 'הרוס הרוס את מחיצת הזרות' על קליטתם של העולים החדשים בצה"ל במלחמת העצמאות. עמ' 142-160. בתוך: עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- נאור. בים, ביבשה וגם באוויר- נאור, מרדכי. בים, ביבשה וגם באוויר מבט חדש על העפלה. ספרית דקל יהודה. המועצה לשימור אתרים בישראל. 2015.
- נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן, 1. יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- נאור. העפלה 1934-1948- נאור, מרדכי. העפלה 1934-1948. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 1981. מהדורה שנייה.

- נוסינוב. ההולכים על המים - נוסינוב, ננה. ההולכים על המים ההעפלה מאיטליה 1945-1948. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית. תשכ"ט.
- סילורה, דוד. ההעפלה מארצות המזרח. עמ' 111-123. בתוך: נאור, מרדכי. (עורך). עליה ב. עידן. 1, יד בן צבי. ירושלים. 1982.
- סימון, רחל. התנועה העברית בלוב. שורשים במזרח ב', יד טבנקין. רמת אפעל. 1989. עמ' 182-193.
- סימון, רחל. 'מחוג ציון' לציונות מגשימה: עליית יהודי לוב. שורשים במזרח ג', 1991. עמ' 295-351.
- סלושץ. נפוצות ישראל - סלושץ, נחום. נפוצות ישראל באפריקה הצפונית: מימי קדם ועד ימינו אלה. ספריית קו לקו. ירושלים. 1946.
- סעדון, חיים. ההעפלה מספאקס לפני קום המדינה. עמ' 334-347. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. אוניברסיטת תל-אביב. תל אביב. 1990.
- סעדון. הציונות בתוניסיה - סעדון, חיים. הציונות בתוניסיה 1918-1948. דיסרטציה האוניברסיטה העברית ירושלים. 1992.
- עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 29.1.43. עמ' 4.
- עופר, דליה. העלייה, הגולה והיישוב. קתדרה 43. ניסן תשמ"ז. עמ' 67-90.
- עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה. (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד. תל-אביב. 1990.
- עופר. בין עולים לוותיקים - עופר, דליה. (עורכת). בין עולים לוותיקים ישראל בעלייה הגדולה 1948-1953. יד בן צבי. ירושלים. 1996.
- עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן 221. 2006. עמ' 19.
- עם וספר. חידוש הקשר עם אפריקה הצפונית. תמוז, תש"ג. עמ' 13.
- עמאר, מאיר. הצלחת הפעולה העברית. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 72.
- פומרנץ. יציאת אירופה - פומרנץ, וניה (זאב, הדרי). יציאת אירופה ליום קיבוץ גלויות. שירות התרבות של צה"ל. תש"ט.
- פטישי, מחתרת במדים - פטישי, חנוך. מחתרת במדים: ההגנה והחיילים הארץ-ישראלים בצבא הבריטי 1939-1945. ההוצאה לאור משרד הביטחון, תל-אביב. 2006.
- פינגרהוט, א. הלוי. מצב העברית באלג'יר. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 71.
- פריגיה, זוארץ. החינוך העברי בטריפולי. עם וספר. אלול תש"ה. עמ' 75-76.
- פרץ, י.ס. הוראת השפה העברית בסאפקס (טוניסיה). עם וספר. אלול תש"ו. עמ' 61.
- צבי. הארגון הציוני במרוקו - צבי, יהודה. הארגון הציוני במרוקו בשנים 1940-1948. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים. תשמ"א.

- צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר. (עורך). מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה. הוצאת ועד עדת המערבים. ירושלים. תשנ"א.
- צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, 4. תשמ"ח. עמ' 123-136.
- צור, ירון. אימת הקרנבל - 'המרוקנים' והתמורה הבעייה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים, 19, 2000. עמ' 126-164.
- צור, ירון. הבעייה העדתית. עמ' 101-124. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור השני תשי"ח - תשכ"ח. יד בן צבי, ירושלים, 2008.
- צור, ירון. העלייה מארצות האסלאם. עמ' 57-82. בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה. (עורכים). העשור הראשון תשי"ח - תשי"ח. יד בן צבי, ירושלים, 1991.
- צור, קהילה קרועה - צור, ירון. קהילה קרועה יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954. עם עובד. תל אביב. 2002.
- צחור, זאב. שארית הפליטה כגורם פוליטי. עמ' 23-30. בתוך: מחנות הגירוש בקפריסין יום עיון לזכרו של מנחם אורן. חוברת ס"ב. יד טבנקין. רמת אפעל. 1986.
- צחור, זאב. החזון והחשבון - צחור, זאב. החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה. ספריית פועלים. תל אביב. 1994.
- קניאל, יהושע. ממדי הירידה מהארץ בתקופות העלייה הראשונה והשנייה (1882-1914). קתדרה 79. 1994. עמ' 115-138.
- קסטל, כלב. שליחותי באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, א'. 1986. עמ' 321-361.
- קסטל, כלב. בשליחות לגולה. עמ' 555-581. בתוך: שליחות לגולה 1945-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1989.
- רב שיח: הגנה יהודית בארצות צפון אפריקה. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ ישראל בהגות היהודית - מאבק השקפות. דיון ביד בן צבי. קתדרה 4. יולי 1977. עמ' 148-175.
- רוזנפלד, אלכסנדר. היהדות הספרדית במערכה העברית. עם וספר. עמ' 11-13.
- ריבלין. זר לא יבין - ריבלין, גרשון ועליזה. זר לא יבין. כינויי סתר בישוב היהודי בארץ ישראל. מערכות. תל אביב. 1988.
- שוראקי. קורות היהודים - שוראקי, אנדרי, נתן. קורות היהודים צפון אפריקה. עם עובד. תל אביב. 1975.
- שטרית, יוסף. מודעות חדשה לאנומליות וללשון—ניצניה של תנועת השכלה עברית במרוקו בסוף המאה הי"ט. עמ' 130-168. בתוך: שטרית, יוסף וצבי, יהודה (עורכים), מקדם ומים ב'. תשמ"ו, אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעולים בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה. (עורכת). קיבוץ גלויות, עלייה לא"י - מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר. ירושלים. תשנ"ח.
- שירן. הזירה הימית - שירן, אסנת. הזירה הימית מראשית ההעפלה יד ראשית המדינה 1945-1934. יד טבנקין. 2007.

- שמלץ, עוזיאל. בעיות מושגיות במחקר של עדות ישראל. פעמים 65. תשנ"ג. עמ' 125-139.
- שמלץ, עוזיאל. העלייה ההמונית מאסיה ומצפון אפריקה: היבטים דמוגרפיים. פעמים 39. 1989. עמ' 15-63.
- שניבאום. התנועה הרביזיוניסטית - שניבאום, אבי. התנועה הרביזיוניסטית וההעפלה 1940-1932. רובינזון בע"מ. תל אביב. 1988.
- שערי. גירוש קפריסין - שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949 ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספרייה הציונית. ירושלים. תשמ"א.
- שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. חמישים שנה להקמת מחנות הגירוש למעפילים בקפריסין, אוגוסט 1946 – פברואר 1949. משואה, כ"ה. 1997. עמ' 48-62.
- שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, ל'. 2002. עמ' 261-279.
- שקי, יצחק. על יהדות צפון אפריקה והשפה העברית תמוז תש"ג. עם וספר. עמ' 5-11.
- שרביט. הנוער בעלייה - שרביט, יוסף. הנוער בעלייה – תנועת שרל נטר. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2000.
- שרף, מיכל. הפעילות הציונית בעיר נאבל בתוניסיה בראשית המאה ועשרים. מהות, כתב עת ליצירה יהודית 24. 2002. עמ' 137-146.
- תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948. יד טבנקין. רמת אפעל. 1984.
- Swarc. . Illegal Immigration -Swarc, Alan. Illegal Immigration to palestine 1945-194: The French Connection. London ,2005
- Hadari, & Tschor. Voyage to Freedom - Hadari, Venia. Zeev. & Tschor, Zeev. Voyage to Freedom Episode in The Illegal Immigration to Palestine. Valentine Mitchell Press. 1985.
- Hadari. Second Exodus - Hadari, Venia. Zeev. Second Exodus - The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948. Valentine Mitchell Pub. London. 1991.
- Meir-Glitzstein. From Eastren Europe - Meir-Glitzstein, Esther. From Eastren Europe to the Middle East: The Reversal in Zionist policy vis-à-vis the jews of Islamic countries. The Journal of Israeli History. Vol. 20, No.1 (Spring 2000) pp.2 4-48.
- Toledanof. Une Histoire de Familles - Toledano, Josef. Une Histoire de Familles.- Les Noms de Famille Juifs D'Afrique du Nord des Origines a Nos Jours. Editions Ramotal. Jerusalem. 1998
- אינטרנט
- לפידות, יהודה. העלייה הבלתי לגאלית, לידתה של מחתרת. אתר דעת, www.daat.ac.il. מכללת הרצוג. (15.1.14).
- יומנים וספרי זיכרונות:
- אבוטבול. שני אחים בסאפי - אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. ללא ציון הוצאה. 2006.

- אבידוב. נתיבים נעלמים - אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים העפלה במחתרת, במדבר וביס. עם עובד. תל אביב. תשט"ו.
- אביטל. למען אחיי ורעי. - אביטל, רפאל. למען אחיי ורעי. הוצאת קווים אישיים. תל אביב. 2009.
- אבנרי. אופטימיסט - אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א'. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2014.
- אבריאל. פתחו שערים - אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב. תל אביב. 1976.
- אוחיון, פרק עלום - אוחיון, אלי. פרק עלום בתולדות יהודי מרוקו במאה העשרים. תרגמה מצרפתית בת-עדה חגית. הוצאת גמא, 2017.
- אורבך וקרן. אורבך, אלימלך אפרים - חנה אורבך ורחל קרן (עורכות). יומנו של רב ארץ ישראלי בצבא הבריטי: רשימות בימי מלחמה. תש"ב-תש"ד, 1942-1944. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2008.
- איזיק, דוד. 'משמר העמק'. עמ' 68 בתוך: ינאי, שמואל. אלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב. תשס"א.
- אליאב. הספינה אלוואה - אליאב, אריה (לובה). הספינה אלוואה סיפורו של ארטור. עם עובד. תל אביב. 1977.
- אלמוג, יוסקה. 'הנחשון/קסטלי'. עמ' 75 בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. ההוצאה לאור משרד הביטחון. 2001.
- בועז. הספינות - בועז, אריה- הספינות שבדרך. 2003.
- בן-המוזג. ממרוקו לישראל - בן-המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי לגאלי באוניה 'יהודה הלוי'. הוצאת עידן חדש. נתניה. 1998.
- בן-הרוש. שורשים - בן-הרוש, אליהו. שורשים תולדות משפחת בן הרוש. כפר חב"ד. ללא ציון שנה.
- בן-ציון, יעקב. 'לקוממיות'. עמ' 138 בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- בן-שמחון. המהלכים על המים - בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד. תל אביב. 1997.
- בראגינסקי. עם חותר אל החוף - בראגינסקי, יהודה. עם חותר אל החוף. 'הקיבוץ המאוחד'. תל אביב. תשכ"ה.
- בר- גיורא, נפתלי. יומן צפון אפריקה. שנתון 'הצופה'. תשי"ג אדר.. עמ' ש"ג-שנ"ו.
- ברמן. אוניות המלחמה של המעפילים - ברמן, אריה. אוניות המלחמה של המעפילים. אריה ניר. תל אביב. 2009.
- גויטע, יוסף. קטעים מיומן ההכשרה בטריפולי מיום יסודה ועד סגירתה (פרעות 1948). עמ' 190-131. בתוך: רובין, בן-ציון. (עורך). לוב הדים מן היומן פרק בפעילות הציונית של יהודי לוב. האגודה למורשת יהדות לוב. ירושלים. 1988.
- גפן. פורצי המחסומים. גפן, אבא. פורצי המחסומים. יסוד. תל-אביב. 1961.

גפן, בני 'הברק'. עמ' 169. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

גפן, בני 'משמר העמק'. עמ' 69. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

גריןפלד. הצי הסודי - גריןפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן. ירושלים. 1994.

דובקין. העלייה וההצלה - דובקין, אליהו. העלייה וההצלה בשנות השואה. ערכים - ספרית מדריכים. ט"ז. ראובן מס. ירושלים. הסוכנות היהודית. תש"ו.

דיין. עושים מדינה - דיין, דודו (עורך). עושים מדינה. ההוצאה לאור משרד הביטחון. תל אביב. 1991.

דרור, יוסף. 'המעפיל האלמוני'. עמ' 196. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

דרורי. בגלים סוערים הפל"ים. דרורי, בצלאל בגלים סוערים הפל"ים ואוניות הגירוש. אינטרמדיה. 1999.

הירשמן, איירה. בדרך לחיים מסטרומה עד הנה. אחיאסף, תלסאביב. 1947.

הכלפוני, שלום. בליל שמירה. עמ' 41-48. בתוך: חבס, ברכה. (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עם עובד. תל אביב. תשי"ג.

הכרמלי. עד עלות השחר - הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קריית ספר. ירושלים. תשל"ח.

הראל, יוסי. 'ה'אקסודוס'. עמ' 223. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.

זילברברג. בשליחות העם - זילברברג, אברהם. בשליחות העם והמדינה. הוצאה פרטית. 1995.

חבס. הספינה שנצחה - חבס, ברכה. הספינה שנצחה. הוצאת מערכות. תל אביב. תש"ט.

יפהר. פלוגת הפלמ"ח - יפהר, משה. פלוגת הפלמ"ח באיטליה תש"ו-תש"ז. 1993.

יציאת אירופה תש"ז - פרשת ההעפלה והגירוש של מעפילי 'אקזודוס' 1947' מסופרת בפי ילדי דרור ומדריכיהם. מרכז דרור מינכן. תש"ח. (ללא שם כותב או עורך).

יקותיאלי. בחבלי העלייה והקליטה - יקותיאלי, ישראל. בחבלי העלייה והקליטה. ספרית הפקיד. תל אביב. 1963.

כהן. ברוח סערה - כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה פרקים מחייו ומפעלו של יהודה ארזי. מוזיאון צה"ל. ירושלים. 1966.

כהן. אלון בסער - כהן, אדיר. אלון בסער עלילות רכש ופרקי העפלה. הוצאת מילוא בע"מ. הדפסה שנייה. תל אביב. 1973.

כהן-פרנקו. בדרך שלי-כהן-פרנקו, נדיה. בדרך שלי. דוקטורי. רעננה. 2009.

כהן. תנועת 'צעירי ציון-דרור' - כהן, רחל. תנועת 'צעירי ציון-דרור' בצפון אפריקה. יובל שנים 1943-1993. המרכז לחינוך ותרבות. הסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1993.

כהן, רחל, בריק, עדה, דרום, יואל ושחר, גד. (עורכים). תנועת 'צעירי ציון-דרור' עדות וסיפור גרעיני הגשמה ופרשיות. המרכז לחינוך ותרבות, ההסתדרות העובדים הכללית. תל אביב. 1994.

- כחלון. ההעפלה מלוב - כחלון, חיים. ההעפלה מלוב סיפור הגבורה של יהודי לוב ומאבקם לעליה ארצה. הוצאת המחבר. תשנ"ט.
- כלפון-פוני. את אחי - כלפון-פוני, שלום. את אחי אנוכי מבקש. הוצאת אופיר. יהוד. 2012.
- כרוז. האיש בעל שני הכובעים - כרוז (קראוס), יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2003.
- לוי. עליתי מספציה - לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד. תל אביב. תש"ז.
- מוסנזון. מכתבים מן המדבר - מוסנזון, משה. מכתבים מן המדבר. ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. 'הקיבוץ המאוחד' תל אביב. 1965.
- מיליקובסקי. צף על עקבותיו - מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז-אומני. תל אביב. 1989.
- מימון, יוסף. תולדות ההעפלה עמ' 263-268. בתוך: חגי'ג' לילוף, יעקב. (עורך). תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- סוכרי. בנגאזי-ברגן בלזן - סוכרי, יוסי. בנגאזי-ברגן בלזן. עם עובד. תל אביב. 2013.
- סרני. ספינות ללא דגל - סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם עובד, תל אביב, תשל"ה.
- פאלק. מכתבים - פאלק, ולטר. מכתבים של רופא ממחנות קפריסין. ירון גולן. 1994.
- פבי, גבי. 'מולדת' ו'ארבע החירויות'. עמ' 148. בתוך: ינאי, שמואל ואלמוג, יוסף. (עורכים). השערים הפתוחים אסופת זיכרונות העפלה 1945-1948. פל"ים. מהדורה שנייה. תל אביב, תשס"א.
- פדלון, צ. אדאדי. עליה ב. עמ' 269-274. בתוך: חגי'ג' לילוף. (עורך). יעקב. תולדות יהדות לוב, מראשית ההתיישבות היהודית בלוב ועד עלייתם וקליטתם בארץ. הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב. אור יהודה. 2000.
- פור. אל החוף הנכסף - פור, דוד. אל החוף הנכסף. בית לוחמי הגיטאות. 2001.
- פרלוב. באים מאהבה - פרלוב, אמירה. באים מאהבה. משרד הביטחון ההוצאה לאור. תל אביב. 2006.
- קליגר. לחיות בשליחות - קליגר, משה. לחיות בשליחות מבחר דברים ורשימות. 'הקיבוץ המאוחד' יד טבנקין. תש"ם.
- קליגר, נח. אלה תולדות נח - קליגר, נח. אלה תולדות נח. האוטוביוגרפיה של נח קליגר. ידיעות אחרונות. תל אביב. 2010.
- שוורץ. יציאת אירופה - שוורץ, מאיר. יציאת אירופה תש"ז מעפילי אקסודוס 1947. אות ועד. ירושלים. 2007.
- שטיינר. פטריה - שטיינר, א. גרשון. פטריה. עם עובד. תל אביב. 1964.
- שילון, מאיר. העלייה מלוב. עמ' 317-321. בתוך: פריג'א, זוארץ. עמישדי, גויטע. צוריאל, שקד. פריג'א, תייר. גבריאל, ארביב. (עורכים). יהדות לוב. הוצאת ועד קהילות לוב בישראל. תל אביב. 1960.
- שמר, גדעון. אחד מארוקני. עמ' 73-82. בתוך: קשת סופרים, ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים. הוצאת שרות התרבות של צבא הגנה לישראל. תש"ל.

Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosdus - Gues, Arlette. La Passagere de L'Exosdus . Recite
recueilli par Chaapsal. Madeleine. Edition Robert Lafont. Paris.1978.

Laub, Morris. Last Barrier to Freedom - Laub, Morris. Last Barrier to Freedom . Judah
Magne Museum. Berkley. Cal. 1985